

Juist in het doen is het woord nabij

In ieder verhaal worden waarden gerealiseerd door het woord; in bibliodrama worden diezelfde waarden werkelijk door het gebaar. De vertelling gebeurt in een nieuwe setting opnieuw, het woord komt weer tot leven. En met het woord het heil dat het verkondigt. Met behulp van een semiotisch instrumentarium wil ik de logica van dit proces beschrijven, om zo het bibliodrama een eigen plaats te geven ten opzichte van het theater, het (exegetisch) onderzoek en het oorspronkelijke gebeuren.

Het herinnerde voorval

Onder het eten spraken we over iets dat zo'n tien jaar geleden gebeurd is in de Beekse Bergen. Onze zoon van (toen) vier viel in het water. Ik was er meteen achteraan gesprongen om hem eruit te halen. Toen we drijfnat op de kant stonden, en ik zei: 'Kom, we gaan naar de auto', zei onze oudste dat we nog friet zouden eten. Ik was boos geworden, en we zijn toen drijfnat en zonder friet naar huis gegaan.

Zo op papier is het misschien niet zo'n interessant verhaal. Maar de kinderen herinneren het zich nog levendig, en ik ook. Het tafelgesprek was een soort gezamenlijke reconstructie van het gebeuren vanuit de verschillende herinneringen. In de reconstructie ging het er niet

om zo precies mogelijk te beschrijven wat er gebeurd was; het was eerder een samenvoeging van verschillende herinneringen om het gebeuren opnieuw te beleven, zonder echt nat of boos of verdrietig te worden. Zo kon er alsnog om gelachen worden; om het gebeuren en vooral om onszelf.

Terwijl de kinderen allang weer bezig zijn met hun eigen dingen blijf ik hangen bij het tafelgesprek, en wat daarin nu eigenlijk gebeurde. Laat ik beginnen met te verzekeren dat dit gesprek werkelijk gebeurd is, nu deze avond, ongeveer drie uur geleden. En ook het voorval waarover het gesprek ging is echt gebeurd. Toch zijn er vier gestalten van werkelijkheid in dit tafelgesprek te onderscheiden, en met behulp van de logica kunnen wij ze zelfs heel precies onderscheiden. Ten eerste is er het gebeuren, zo'n tien jaar geleden in de speeltuin van de Beekse Bergen. Ten tweede zijn er de verhalen die wij

< 'Jezus lopend over water / Petrus zinkend' (detail), pentekening, Rembrandt

erover vertellen, waarheidsgetrouw en toch vol vergissingen. Ten derde is er de wederzijdse controle: 'Nee, zo was het niet ...', om te onderscheiden wat werkelijk gebeurd was en wat er wegge laten of bij verzonnen wordt. En ten slotte is er de gezamenlijke herbeleving van het gebeuren, deze avond, hier in dit huis. Alle vier gestalten zijn op hun eigen manier werkelijk en bevatten de waarheid op een eigen manier. En hoewel ze elkaar bestrijden hebben ze elkaar nodig om het gebeuren weer tot leven te wekken. Dit proces vormt zelfs een logische route, beginnend bij het oorspronkelijke gebeuren en eindigend bij de hernieuwde beleving ervan. Daartussen zitten de verhalen en het kritisch onderzoek. Ik kom daar straks uitgebreid op terug.

Ik wil eerst ingaan op de vraag waarom deze herbeleving ons eigenlijk zo belangrijk toescheen. Waarom gaan wij ineens gezamenlijk oude ervaringen ophalen? Is het dat de mens om te kunnen overleven cultuur nodig heeft, en dat cultuur gebouwd wordt op gedeelde herinneringen? Of heeft het gezin zo'n gedeeld ervaringsrepertoire nodig? Dat zal vast wel, maar ik kan mij niet herinneren zo'n berekende en ingewikkelde afweging te hebben gemaakt. Het gesprek had geen doel. Ik denk eerder dat wij allen in het herinnerde voorval iets herkennen dat schitterde. Wij wilden dat bovenhalen, omdat het ons waardevol toescheen. Het is alsof er in die herinnering iets was dat zich wilde meedelen, iets dat voor ons van waarde is. In het herinnerde en herbeleefde gebeuren, en in de verhalen en het gezamenlijke onderzoek, zat iets constants, iets van blijvende waarde, dat zich in het gesprek meedeelde.

Toch klinkt 'iets dat zich meedeelde' te filo-

sofisch, te abstract voor het gesprek, dat juist heel direct, concreet en persoonlijk was. Aan die directheid wordt meer recht gedaan als je erkent dat achter de mededeling van iets altijd een persoon schuilgaat, een iemand die zich meedeelt. In ons gesprek was die persoon meerstemmig, de leden van ons gezin. Wij herkennen de waarde, dat waardevolle iets, omdat het (van) onszelf was. En wij haalden die waarde waar ons gezin zich in herkent gezamenlijk naar boven, niet alleen in het herinnerde voorval, maar ook in de verhalen en in het onderzoek. Ieder vertelde het eigen verhaal en bekritiseerde dat van de ander op zijn eigen manier. Juist dat eigene deelden wij mee, en deelden wij: het meerstemmige zelf van het gezin. Wij haalden het naar boven, ongeremd en enthousiast, omdat het ons goed en mooi toescheen. Het hele gebeuren, vanaf het herinnerde voorval tot en met gezellige tafelgesprek, was mededeling van het zelf, dat waardevol, mooi en goed is.

Ki tob, 'ja, goed!' (Genesis 1)

Het tafelgesprek is een soort spel waarin het gezin zichzelf meedeelt, en die mededeling is dat het goed is. Maar dat is niet letterlijk zo gezegd. Het zou zelfs een domper op de gezelligheid geweest zijn als ik midden in het gesprek gezegd had: 'Hoe mooi is het dat wij onszelf meedelen!' Ik kan mij de reactie van mijn gezin levendig voorstellen. Het is juist eigen aan het spel dat de mededeling niet uitgesproken wordt maar gedaan, niet gevat maar opgeroepen. Het gesprek is een conversatie, je draait er met z'n allen omheen. Maar je draait ook zelf om. Je draait om omdat je herkend en genoemd wordt, en je draait naar degene die je bij de naam noemt.

In het tafelgesprek waren de namen zelfs niet nodig: de gebaren, de stemklanken, de gelaatsuitdrukkingen en de nabijheid voldeden in deze gedeelde zelfmededeling.

De filosoof Walter Benjamin noemt zelfmededeling het wezen van de taal of het spreken (Benjamin 1992, 30-49). In het spreken deelt de mens zichzelf mee. Maar er bestaat ook een sprakeloze zelfmededeling, bijvoorbeeld van alle andere schepselen of van de mens die geen woorden kan vinden voor wat hij wil zeggen. Benjamin baseert zijn taalfilosofie op de eerste drie hoofdstukken van Genesis. In de eerste twee hoofdstukken is het spreken een noemen. Als de mens de dieren en de vrouw een naam geeft, doet hij dat als antwoord op het luisteren naar de (sprakeloze) zelfmededeling van de ander. Zo is de taal een zelfmededeling die gestalte heeft gekregen in woorden. Maar die woorden, waarmee wij de dingen benoemen, zijn na het eten van de verboden vrucht plotseling veranderd in oordeelstaal. Het verschil tussen een mededeling in een oordeel is gelijk aan het verschil tussen nabijheid en afstand. Als een schilder zijn schilderij gaat beoordelen doet hij een paar passen terug. Door afstand te nemen, er een beetje buiten te gaan staan, kan hij de dingen scherper onderscheiden. Het bijbelverhaal nodigt uit om het ene aspect van het spreken te zegenen, het andere te vervloeken. Maar de schilder maakt ons duidelijk dat beide aspecten van het spreken goed zijn: soms is het nodig afstand te nemen om daarna beter nabij te zijn.

In het spreken van God zijn het noemen en het beoordelen verenigd in zijn alomtegenwoordigheid: Hij is altijd nabij. Als God zijn

schepselen benoemt komen ze tevoorschijn: Hij zegt 'licht' en er is licht; om vervolgens het schepsel aan te zien en te zeggen: 'ja, goed'. In beide mededelingen is God aanwezig bij het schepsel. Dat Hij in het woord zichzelf meedeelt kun je herkennen in de zelfmededeling van het licht aan God. Het licht is namelijk goed, en goed is alleen God. God herkent en waardeert in het schepsel het goede dat alleen Hij is. Schepper en schepsel delen die ene waarde. Het oordeel (of de waardering) 'goed' wordt niet uitgesproken in afwezigheid van het schepsel, zoals mensen voortdurend doen als zij over anderen of over wat dan ook ouwehoeren, maar is een nieuwe zelfmededeling: 'ja, jij bent goed'. Zo uitgesproken zijn ook alle andere oordelen goed. Het is ook goed als wij als gezin tegen elkaar zeggen: 'jij was klein', 'nat', 'boos', want in al deze dingen ben jij mooi en goed.

Zoals de schilder nu eens afstand neemt om het werk te beoordelen en dan weer naar het doek toe gaat om zich te geven, zo verloopt ook de conversatie. En zoals de conversatie verloopt zo verloopt alle communicatie. De zelfmededeling zoals wij die in het tafelgesprek meemaken is een spel van naar binnen en naar buiten bewegen. En wat gedeeld wordt is – behalve tienduizend oordelen – die ene waarde, dat het goed is.

Het hoe en waarom van een analysemodel

Zoals gezegd zijn de kinderen allang bezig met andere dingen, die hen veel belangrijker toeschijnen, terwijl ik op mijn kamer zit na te denken over een nauwkeurige en waarheidsgetrouwe beschrijving van wat hier gebeurde. ▷

Ik weet dat zo'n beschrijving mogelijk is; met name de Franse semiotiek heeft een uitgebreid instrumentarium ontwikkeld, waarmee we nauwkeurig betekenisprocessen in verhalen kunnen analyseren (Greimas, Courtes 1979; Semanet 1987). Verder heb ik een model ontwikkeld dat logisch onderscheid maakt tussen de vier 'spelen' die ik ook in het tafelgesprek herkende, namelijk het historische gebeuren, het verhaal van dat gebeuren, de wetenschappelijke ontmaskering van dat verhaal, en de ontkenning van de ontmaskering in het liturgische gebaar (Speelman 1993). De logica schrijft zelfs een route voor, door de mogelijke operaties tussen deze vier spelen te beschrijven. En hij voorspelt de geboorte van een vernieuwd gebeuren uit het liturgische gebaar. Het doel van deze beschrijving is al deze verschillende spelen recht te doen.

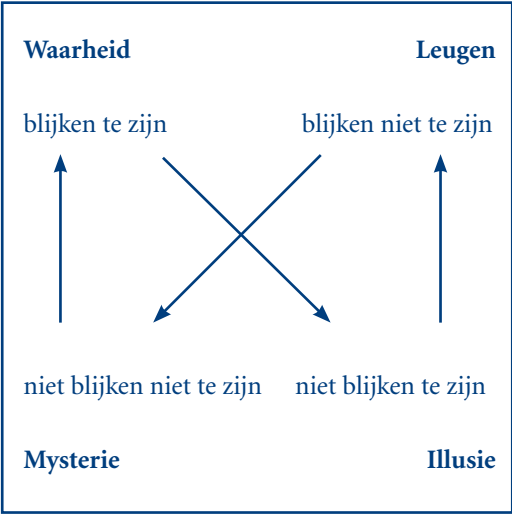
Het gebeuren verlangt van de verhalenverteller dat hij recht doet aan wat er gebeurd is, en bijvoorbeeld niet de zaken verdraait om er zelf beter in naar voren te komen. Maar ook het verhaal verlangt van de onderzoeker dat hij of zij het verhaal recht doet, d.i. leest als een verhaal en niet als een stom en saai verslag van feiten op een rijtje. Iemand die het verhaal van Roodkapje niet kan lezen omdat hij zeker weet dat wolven niet kunnen praten, die snapt niets van de realiteit en de waarheid van verhalen. In een narratief spel van onthulling en verhulling komt in het verhaal op een eigen manier de waarheid aan het licht (vgl. Heidegger 1960). Alleen iemand die goed luisteren kan zal deze waarheid kunnen horen. Voor het onderzoek gelden weer andere regels, en de academie is

er zeer op gespist dat haar wetenschappelijk statuut recht gedaan wordt: de wetenschappelijk geformuleerde waarheid hoeft niet per se interessant of leuk te zijn, maar wel adequaat en consistent, en vooral controleerbaar en betwifelbaar. Uiteindelijk is de wetenschappelijke waarheid echter volstrekt irrelevant zolang zij niet door de mensen beleefd en bevestigd kan worden. Wat moet een student met een genadetheologie, als hij of zij nog nooit iets meegemaakt heeft dat kan worden geduid als genade? Wat heeft hij aan kennis over de zonde, zolang hij nog niet heeft ervaren hoe de blik van het kwaad zijn gemoed verduistert en vervolgens verlichting heeft ervaren? Waarheid is pas werkelijk waar als iemand het persoonlijk, *lijfelijk* bevestigen kan: 'Het is zo, want ik heb het zelf meegemaakt!' Dan kan zelfs iets wat in de wetenschappelijke beschrijving onmogelijk is, dat wolven praten en mensen uit de doden opstaan, werkelijk waar blijken te zijn.

Vier spelen, vier transformaties van de werkelijkheid

Het is de taal waarin de mens zich meedeelt, en het is diezelfde taal die scheidingen aanbrengt in de werkelijkheid. De scheidingen zijn structureel, ze volgen de logica van de taal. Daar beginnen we dus. De logica onderscheidt allereerst dat iets *wél* en *niet* kan zijn. Iets kan zijn of niet zijn, en iets kan blijken of niet blijken. Iemand kan bijvoorbeeld sterk zijn en ook sterk blijken, bijvoorbeeld in een gevecht. Maar hij kan ook sterk zijn maar spelen alsof hij zwak is, bijvoorbeeld in het theater: hij is wel sterk, maar laat dat niet blijken. Als hij maar toneel

blijft spelen kan de behoefte ontstaan eens wetenschappelijk te onderzoeken of hij wel sterk is: hij blijkt helemaal niet sterk te zijn, en zijn kracht is gefalsificeerd als zwakte! Ten slotte geeft de logica nog een mogelijkheid: deze man blijkt niet niet sterk te zijn. In zijn zwakte wordt een nieuwe kracht openbaar, die van de gevoeligheid. Ik zet hieronder de vier mogelijkheden in een schema, dat bekend is als het logisch vierkant.

De pijlen in het vierkant geven logische operaties aan, waarbij de schuine pijlen staan voor de ontkenning van de vorige uitspraak, en de verticale pijlen voor de implicatie uit de vorige uitspraak. Als iets bijvoorbeeld niet blijkt niet te zijn, dan volgt daar logisch uit dat het wel blijkt te zijn. Maar de taal en de cultuur maken gebruik van alle vier posities. In de taal kun je bijvoorbeeld zeggen dat iets waar is (als iets blijkt te zijn), onwaar (als iets niet blijkt te

zijn), vals (als iets blijkt niet te zijn) en niet vals (als iets niet blijkt niet te zijn). Onwaar is niet hetzelfde als vals, zoals niet-onwaar iets anders is dan waar.

De logische operaties van het wel en niet zijn, gemodaliseerd door het wel en niet blijken, *produceren* de betekenissen waarheid, illusie, leugen, mysterie. En ze maken ook het onderscheid mogelijk tussen de waarheid van het alledaagse ('als een koe'), de illusie van het verhaal, de ontmaskering van de wetenschap en het mysterie van de godsdienst. Overigens wordt in de respectievelijke spelen ook steeds gesproken van 'waarheid', zodat we hier ook kunnen besluiten dat het om vier vormen van waarheid gaat. Dan zeggen we dat in onze cultuur vier traditionele spelen stoelen op logische operaties, die hen structureel differentiëren en ieder hun eigen waarheid stellen. Liturgie als spel van het mysterie is geen theater, en wetenschap als spel van de ontmaskering levert geen alledaagse waarheden op (men moet soms iets onderzoeken dat allang bekend is).

Deze viervoudige structuur van de werkelijkheid kunnen we uitwerken door een verhaal uit Jezus' leven te toetsen op de realiteit van het gebeuren. De oude vraag of het evangelieverhaal nu wel of niet echt gebeurd is, blijkt veel genuanceerder gesteld en beantwoord te kunnen worden. Bovendien blijkt het antwoord afhankelijk te zijn van het perspectief waarin de vraag naar de realiteit van het evangelie gesteld wordt. We gaan de vier benaderingen toepassen op het evangelieverhaal van de wandeling over het meer (Marcus 6:45-52; Mattheüs 14:22-33). ➤

Het leven van Jezus kan worden beschouwd als een viervoudige werkelijkheid. Op de eerste positie van het vierkant beginnen we met de aanname dat er in een bepaalde tijd op een bepaalde plek iets gebeurd moet zijn in Jezus' leven. Het is een aanname van een realiteit: iets dat daar destijds echt gebeurd is. Alleen de mensen die daar en destijds getuige waren van het gebeuren, zouden kunnen getuigen dat er werkelijk iets gebeurd is. Het is niet alleen omdat de getuigen dood zijn, dat wij ons moeten verlaten op de sporen die de gebeurtenis heeft achtergelaten: zelfs een direct getuigenis is een spoor, en *niet* gelijk aan de gebeurtenis.

De eerste sporen worden getrokken door de auteurs Mattheüs en Marcus. Mattheüs en Marcus lichten de realiteit van Jezus' leven uit haar tijd-ruimtelijke bepaaldheid en schrijven haar neer in de vorm van een geredigeerd evangelieverhaal. We zijn nu op de tweede positie van het vierkant, de positie van de illusie. Want een verhaal, hoe 'realistisch' ook, is een illusie, een verbeelding van een gebeuren. Het woord is niet het ding, het verhaal is niet het gebeuren: alles wat ik zeg moet logisch gezien nog blijken. De positie van de illusie is het domein van de kunsten. Wie bijvoorbeeld een toneelstuk of een film over het leven van Jezus wil maken, zal

zich in eerste en laatste instantie richten op het verhaal dat over Hem geschreven is.

Nu blijkt echter dat de twee verhalen van Mattheüs en Marcus verschillen: bij Mattheüs loopt ook Petrus over het water, maar bij Marcus niet. Door dit verschil gaat de exegeet zich afvragen of het verhaal ook inderdaad echt zo gebeurd is. Want laten we wel wezen, als twee dezelfde verhalen toch een beetje verschillend zijn, dan heeft ten minste één auteur gelogen. De wetenschapper gaat misschien op zoek naar andere sporen, zoals zij bijvoorbeeld bij archeologische opgravingen ontdekt kunnen worden. Maar menig exegeet is geneigd beide auteurs het nadeel van de twijfel te geven, d.w.z. ze hebben allebei gelogen en het verhaal is niet echt gebeurd. We bevinden ons op het domein van de wetenschap, die door haar diagnose de leugen weet te ontmaskeren. Wat vriendelijker gezegd: de wetenschap is erop gericht de verhullingen, verdraaiingen en vergissingen van het verhaal scherp te onderscheiden van het historisch gebeuren.

Voor veel moderne mensen eindigt hier de werkelijkheid en voor sommigen eindigt hier zelfs de geschiedenis: meer valt niet te ontdekken! Maar wanneer je de leugen de tijd geeft om de waarheid te vertellen die het zeggen wil, dan kun je leren dat de werkelijkheid wijder is. Geen van beide auteurs, Mattheüs en Marcus, heeft gelogen, maar juist door middel van hun verhullingen onthullen zij de waarheid van het gebeuren, namelijk dat het historisch en eeuwig tegelijk is. Wat toen en daar gebeurd is, gebeurt ook hier en nu, altijd en overal waar mensen zich ervoor inzetten. Want hier in het vierde domein van de werkelijkheid is de inzet van het

menselijk lijf onontbeerlijk. Het is het domein van het mysterie, dat is te vinden en te volgen in het spoor van de liturgie. De implicatie van het mysterie is een realiteit die zich weer op de eerste positie van het vierkant bevindt: het moet nog werkelijk worden. Door het mysterie in jou reëel present te laten zijn.

Vaak wordt over geloofsgeheimen gesproken, maar er is een verschil tussen een mysterie en een geheim. Een geheim kan verklapt worden; dan is het geen geheim meer. Maar een mysterie is een waarheid die men van de daken kan roepen, aan iedereen die het horen wil, zonder dat iemand het begrijpt. Een mysterie blijft ondoorgrondelijk omdat het verbonden is met het levende gelaat, dat zich in het mysterie op verhullende wijze openbaart: 'Ik kan hem nog zo goed kennen, hij blijft altijd een mysterie voor mij.' Een mysterie verlangt geen uitleg, maar verbinding. Ik kan mij met het mysterie verbinden: door lijfelijke toenadering. Zo wordt het mysterie kenbaar in mij.

Bibliodrama is geen theater

Bibliodrama behoort tot het vierde spel, dat van het mysterie, waarin de historische, vertelde en onderzochte waarheid tot reële presentie wordt: in mijn lijf. De logica biedt ons de mogelijkheid de voorafgaande fasen serieus bij het bibliodrama te betrekken. Als ik meedoe aan een bibliodrama dan beeld ik mij in dat het niet gaat om een verzonnen verhaal, maar dat het verhaal teruggaat op een historisch en lijfelijk ervaren gebeurtenis. Ik kan natuurlijk niet aantonen dat dit ook inderdaad zo is; de enige toegang tot die gebeurtenis kunnen wij immers krijgen door het verhaal aandachtig en herhaaldelijk te lezen. ➤

Pas daarna is het mogelijk en ook goed om een kritische distantie in acht te nemen, zodat we de zaken goed kunnen onderscheiden: dan kunnen we ook de verhullingen van het verhaal zelf recht doen. Dat vind ik bijvoorbeeld zo mooi aan het verhaal van de Emmaüsgangers: het is zo vreemd dat zij Jezus niet herkennen, dan heel even wel en dan weer niet meer. Wat wil het verhaal ons daarmee toch zeggen? Bibliodrama geeft geen antwoord dan in het gebaar, waarin de oorspronkelijke gebeurtenis weer tot gebeurtenis wordt in ons. Wat ooit lijfelijk was is opnieuw lijfelijk geworden.

Het bovenstaande impliceert dat bibliodrama geen theater is, maar liturgie. Liturgie is de viering van de aanwezigheid van de Heer. Niet alleen is Hij aanwezig in het kruisbeeld, het tabernakel, het evangelieboek of het altaar, maar ook in de liturgische handelingen, zoals het bidden en zingen van de gemeenschap (*Sacrosanctum concilium*, nr. 7). Ik geloof ook dat Hij aanwezig is in bibliodrama, en dat je dat aan de wijze van spelen kunt merken. Het is bijvoorbeeld iets anders of je de stem van Napoleon vertolkt of dat je jouw stem aan de Heer zelf leent om voor te lezen uit zijn woord. Je merkt het meteen wanneer iemand té theatraal voorleest uit de heilige Schrift. Dan denk ik: ‘Hé, die tekst is niet van jou!’ Integendeel, een lector heeft zijn expressieve stem ingeruild voor een innerlijke vorm van lezen, een luisterend spreken, en daarom stiller. Op dezelfde wijze is bibliodrama een innerlijke vorm van doen, waarin de speler – ook al speelt hij een bijrol – steeds betrokken is op de Heer die zich in het verhaal meedeelt. In dat betrekkingegebeuren tussen speler en de Heer komen alle betrokkenen tot nieuwe gestalte: de

Heer, het verhaal, de speler en het heil. Want de bedoeling is uiteindelijk dat in onze lijfelijke realiteit het woord tot leven komt, en met dit woord het heil dat het verkondigt.

Bibliodrama is een dienst. Het doen van het woord maakt de mens tot dienaar. In dit doen vallen de Heer en de dienaar, zo verschillend als zij zijn, samen in één gedeelde beweging: de beweging van zelfmededeling. Als christen heb ik leren spreken van vleeswording, dat ik versta als Gods zelfmededeling die gestalte krijgt in dit lijf. Datgene wat gestalte krijgt, de waarde, het ‘iets’ van God, is presentie. De presentie wordt verwerkelijk in onze realiteit. Zo is, ook in bibliodrama, reële presentie meer dan een dogma: een levende ervaring. ◀

Literatuur

Benjamin, W. (1992). Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen, in: idem, *Sprache und Geschichte. Philosophische Essays*. Stuttgart: Reclam.

Heidegger, M. (1960). *Der Ursprung des Kunstwerkes*. Stuttgart: Reclam.

Greimas, A.J., Courtes, J. (1979). *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Tome 1, Paris: Hachette. (Vertaald door Ko Joosse en Paul de Maat als *Analytisch woordenboek van de semiotiek*, Tilburg: TUP, 1987)

Semanet (1987). *Semiotiek en christelijke uitingsvormen. De semiotiek van A.J.Greimas en de Parijse School toegepast op bijbel en liturgie*. Onder redactie van G.M. Lukken. Hilversum: Gooi & Sticht.

Speelman, W.M. (1993). The Plays of Our Culture. A Formal Differentiation Between Theatre and Liturgy, in: *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 9, 65-81.

Willem Marie (dr. W.M.) Speelman is directeur van het Franciscaans Studiecentrum en docent spiritualiteit op de Tilburg School of Catholic Theology.
w.m.speelman@uvt.nl